

Vəli Baxşəliyev, Fizza Quliyeva
(AMEA Naxçıvan Bölməsi)

NAHQIVANTEPE YAŞAYIŞ YERİNDƏ 2017-2018-Cİ İLİN ARXEOLÖJİ ARAŞDIRMALARI

Açar sözlər: Naxçıvantəpə, Cənubi Qafqaz, Erkən Eneolit dövrü, basma naxışlı keramika, Dalma Təpə mədəniyyəti

Cənubi Qafqazın Eneolit mədəniyyətinin tədqiqi uzun illər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və hazırda bu istiqamətdə müxtəlif araşdırmalar aparılmaqdadır (7, c. 72; 14, c. 5-200; 17, c. 271-277; 23, p. 95-122; 5, s. 23). I Kültəpə (3, s. 6-93), Şomutəpə (10, c. 5-58), Hatunarx-Aknaşen (24, p. 185-218), Şulaveri (34, p.13-30), Arataşen (45, p. 63-76) və digər yaşayış yerlərinin Neolit dövrünə aid edilməsi ilə Son Neolit və Son Eneolit dövrü mədəniyyətləri arasında bir kəsinti yaranmışdır. Xüsusilə c. ə. V minilliyin birinci yarısına aid arxeoloji tapıntılar və bununla bağlı stratigrafik dəlillər aşkar olunmamış, aşkar olunan tapıntılar isə düzgün tarixləndirilə bilməmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri karbon analizlərin azlığı ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan bəzi tədqiqatçılar Neolit və Son Eneolit dövrləri arasındakı boşluğa doldurmaq üçün Erkən Eneolit dövrünü c. ə. 4800-4000-cü illərə, Orta və Son Eneolit dövrünü isə c. ə. 4000-3200-cü illərə aid etmişlər (26, p. 30). Amma bu fikirlər başlıca olaraq nəzəri xarakterli olmuş, Eneolit dövrü mədəniyyətinin müxtəlif mərhələləri arxeoloji tapıntılarla təsdiqlənməmiş (39, p. 97-105) onlar arasındakı boşluğu aradan qaldırmağa imkan verməmişdir. 2017-2018-ci illərdə Naxçıvantəpə yaşayış yerində aparılan qazıntılar Son Neolit və Son Eneolit mədəniyyətləri arasındakı mədəni və xronoloji kəsintini tamamlamağa imkan vermişdir. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin tədqiqi həmçinin Naxçıvanın Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini dövrləşdirməyə, həm də Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün yeni tapıntılar vermişdir.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsindən 853 m yüksəklikdə, Naxçıvançay sularının yaratdığı uçurumlu çay yatağının kənarındadır. Yaşayış yerində 2017-2018-ci illərdə 10x10 metrlik iki sahədə qazıntı aparılmışdır (4, s. 8-18).

Araşdırma zamanı yaşayış yerində üç tikinti qatının olduğu müəyyən olunmuşdur. 2,10-2,50 m dərinlikdə yerləşən ən altdakı tikinti qatı (Naxçıvantəpə 3) üçün yarımqazma tipli evlər xarakterik olmuşdur (Şəkil 1). Evlər dördkünc, ya da küncləri yuvarlaq dördkünc formalı olmuşdur. Araşdırmalara əsaslanaraq söyləyə bilərik ki, Naxçıvantəpə yaşayış yerinin ilk sakinləri iki tərəfi xam torpaqda qazılmış, digər qismi şüvüldən inşa olunaraq palçıqla süvanmış evlərdə yaşamışlar. Evlərin içərisində yuvarlaq, ya da oval planlı ocaqlar olmuşdur. Bu tip evlərin yaxın paralelləri hələlik məlum deyil. Təpənin yamacı kəsilərək inşa olunan bu tip evlərin qalıqlarına Naxçıvanda Son Eneolit dövrünə aid Ovçularəpəsi (40, p. 31-87) və Yeniyol yaşayış yerində (2, s. 50) rast gəlinmişdir. Yaşayış yerində qalın kül layının olmasına baxmayaraq ağac kömürünün qalıqlarına çox az rast gəlinmişdir ki bu da insanların təzək yandırdığına və iqtisadiyyatda maldarlığa üstünlük verdiyinə işarə etməkdədir.

Təpənin üzərindən 0,78-2, 10 m dərinlikdə yerləşən ikinci tikinti qatı üçün (Naxçıvantəpə 2) dördkünc planlı evlər xarakterikdir (Şəkil 2). İki mərhələli olan bu tikinti qatının ikinci mərhələsi hələlik yalnız ocaqlarla təmsil olunmuşdur.

Təpənin üzərindən 0, 8 m dərinliyə kimi davam edən ən üstəki tikinti qatı (Naxçıvantə-

zən isə orta dərəcədə bəşirilmiş və basma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 5, 1, 3-6). Naxışlar müxtəlif tiplidir. Naxışlar barmaq və dirnaq basqısı basqısı, bəzən isə xüsusi alətin təbiiqi ilə icra olunmuşdur. Bəzən naxışların olduqca müxtəlif tipləri vardır. Bəzi naxışlar düzğün və səliqəli olduğu halda, bəziləri qarışıq şəkildədir. Qarışıq naxışlar başlıca olaraq suvaqlı qabların üzərindədir. Bu qrupdakı qablar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Bu tip keramika süfrə, matbax və təsərrüfat qabı olaraq istifadə olunmuşdur. Bəzi qablar yalnız xaricdən, bəziləri isə həm içəridən, həm də xaricdən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Az da olsa yaşıl rənglə boyananlar da vardır. Bu tip keramika Dalma Təpə (27, p. 101, fig. 8), Seh Gabi B (31, p. 242-251, fig. 49-54), Siabhid (31, fig. 104), Çoğa Maran (31, fig. 105), Lavin Təpə (28, p. 101, fig. 9, 172; fig. 10, 1069), Songar vadisindəki abidələrdən (32, fig. 3; fig. 5; fig. 7-8) məlumdur.

Bəşinci qrupdakı qablar daraq basqısı ilə naxışlanmışdır (Şəkil 4,8). Bu tip keramika başlıca olaraq böyük həcmli qabların parçalarından ibarətdir. Amma incə şəkillə hazırlanmış süfrə qabları da vardır. Bu tip keramikanın bəzi boyası, bəziləri sarı, bəziləri isə qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Daraq basqıları bəzən müəyyən bir kompozisiyada, bəzən isə qarışıq və səliqəsiz şəkildədir. Bu tip keramika Dalma Təpə yaşayış yerindən məlumdur (27, fig. 8, E; Pl. II, b).

Altıncı qrupdakı keramika daraqşəkilli alətlə üfiqi zolaqlar şəklində naxışlanmışdır (Şəkil 5, 8-9). Bu tip keramika azlıq təşkil edir. Bu naxışlar Ovçularətəpəsinin bənzər naxışlarından fərqli olaraq daha incədir. Belə naxışlar Culfa Kültəpəsinin müxtəlif təbəqələrindən (19, p. 110, fig. 9, 1; fig 13, 10; fig. 15, 4; fig. 20, 14), Naxçıvan Kültəpəsi, Uzun Obə, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən məlumdur. Naxçıvan Kültəpəsi, Uzun Obə, Uçan Ağıl yaşayış yerlərinin bu tip keramikası hələlik nəşr olunmamışdır. Bu tip bəzəmə motivi başlıca olaraq e. ə. V binyılın ikinci yarısına aid yaşayış yerlərindən məlumdur (40, p.31-87). Amma Naxçıvantəpədən aşkar olunan keramika məmulatı daraqşəkilli naxışın Eneolit dövrünün erkən mərhələsindən istifadə edildiyini göstərir.

Yedinci qrupdakı qulaqcıqşəkilli yarpa naxışlar və səkkizinci qrupdakı qabartma naxışları azlıqdır (Şəkil 4, 4-5). Bu tip naxışlar

Eneolit dövrünün bütün mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Bu tip naxışlar Göy Təpə (25, p. 21, fig. 4, 32), Yeniyoş (4, s.54), Uçan Ağıl və digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

İkinci dövrə üçüncü (Naxçıvantəpə 3) və ikinci (Naxçıvantəpə 2) tikinti qatlarından aşkar olunmuş keramika məmulatı aiddir. Bu dövrdə istifadə olunan keramika birinci dövrün keramikası ilə eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Amma keramika məmulatında bəzi dəyişikliklər izlənməkdədir. Birinci dövrdə istifadə olunan, qırmızı rəng üzərinə qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmış keramika məmulatı əzəməli və istifadədən çıxmış, basma naxışlı keramikanın çəşidləri isə artmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri qırmızı və sarı rənglə örtülmüşdür (Şəkil 4, 6, 9, 10). Sədə keramika nümunələri arasında içəridən qırmızı rənglə örtülənlerin sayı artmışdır. Boyalıları başlıca olaraq saman qatlıdır. Keramika nümunələrinin müəyyən hissəsi qırmızı rəngli ilə zolaqlarla naxışlanmışdır. Lakin onlar bütöv şəkildə olmadıqından naxış motivlərini müəyyən edə bilməmişdik. İkinci dövrün ikinci mərhələsində boyalı keramika arasında sarı rəng üzərindən qırmızı rəngli üçbucaqlar sırası və qəhvə rəngli sümbül rəsmi (Şəkil 7, 3, 6, 7, 8) ilə naxışlanan nümunələr ortaya çıkmışdır (4, s. 242, şəkil 174, 4). Naxışlar birbaşa keramikanın kəməti üzərinə çəkilmişdir. Bu tip boyalıları Dalma Təpə (27, fig. 5-7) və Songar vadisinin yaşayış yerlərindən (32, fig. 3-8) məlumdur. Geniş enli qırmızı zolaqlarla bəzəmə motivi Azərbaycanca Çalağantəpə (9, tablo 379), İlanlıtəpə (9, c. 351, tablo 227, 3) və Küllütəpə (9, c. 122, tablo 90, 1) yaşayış yerlərindən məlumdur. Lakin karbon analizlər və daqiqə stratigrafiya verən abidələr olmadıqından bu tip keramikanın Mil və Karabağ düzəlinə yayılma tarixi tam bəlli deyil. Çalağantəpədən götürülən kömür nümunələrinin C 14 analizinin nəticələri e.ə. 5600-4600-cü illəri göstərmişdir (34, p. 112; 9, c. 424). Bu isə yaşayış yerində həyatın V minilliyin birinci yarısında da davam etdiyini göstərməkdədir. Çalağantəpənin basma naxışlı keramikası da bunu təsdiq etməkdədir. Culfa Kültəpəsinin alt qatlarından bu tip boyalıları aşkar olunmamış, basma naxışlılara isə heç rastlanılmamışdır (19, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8). Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Naxçıvantəpənin alt qatları Culfa Kültəpəsin-

dən daha erkən dövrə aiddir. Ümumiyyətlə Dalma Təpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan basma naxışlı və boyalı keramika nümunələri e. ə. V minilliyin birinci yarısı üçün xarakterikdir. Amma araşdırmalar basma naxışlıların e.ə. V binyılın ikinci yarısında az da olsa var olduğunu göstərməkdədir. Naxçıvantəpə yaşayış yerinin alt tikinti qatında yarımqazma evlərin içərisindəki ocaqdan götürülən kömür nümunələrinin analizi e. ə. 4945-4722-ci illəri göstərmişdir (Şəkil 9)¹.

Naxçıvantəpə yaşayış yerindən aşkar olunan heyvan sümüklərinin analizi (Şəkil 8)² insanların əsas məşğuliyyətinin heyvandarlıq olduğunu, başlıca olaraq kiçikbuynuzlu və iribuynuzlu heyvan bəslədiyini göstərir. Ovçuluq heyvandarlıqda çox az yer tutmuşdur. At və it sümükləri yalnız bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Ocaqlardan götürülmüş torpaq nümunələrinin uyulması sırasında hələlik botaniki qalıqlar əldə edilməmişdir.

Naxçıvantəpədən Dalma Təpə tipli keramikanın aşkar olunması olduqca diqqətçəkicidir. Dalma Təpə tipli boyalıları Naxçıvanca Naxçıvantəpədən başqa hələlik Uzun Obə və Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən tək-tək nümunələrlə bəllidir (1, s. 117-124). 2017-2018-ci illərdə Bülbüqayası yaşayış yerinin tədqiq zamanı xeyli Dalma Təpə tipli keramika aşkar olunmuşdur. Basma naxışlı keramika isə hələlik Uçan Ağıldə aşkar olunan bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Basma naxışlı keramika tək-tək nümunələrlə Qarabağ yaşayış yerlərindən də əldə edilmişdir (9, c. 197-198, Tablo 22, 1; Tablo 56, 1 ve d). Qeyd etmək lazımdır ki, basma naxışlı keramika Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində kəşfiyyət xarakterli araşdırmalar sırasında Çalağantəpə (9, c. 763, Tablo 378, 3), İlanlıtəpə (9, c. 313, Tablo 189, 1-2), Kültəpə (9, c. 45, Tablo 13, 2, 4), İsmayılbaşytəpə (9, c. 52, Tablo 20, 1) kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Bu tip naxış Qoşatəpə (9, c. 54, Tablo 22, 1), Bayat I (9, c. 88, Tablo 56, 1),

Səngortəpə (9, c. 101, Tablo 69, 3-4), Xanlıqtəpə (9, c. 105, Tablo 73, 4), II İmamqulubəyli (10, c. 291-294), Kiçikli (10, c. 247-250) və onlarla digər yaşayış yerlərindən məlumdur. Bu isə Dalma Təpə mədəniyyətinin Mil və Qarabağ çöllərinə təsir etdiyini göstərir. Məlum olduğu kimi, Dalma Təpə tipli keramika ilk dəfə Charles Burney və Cuyler Youngun apardığı araşdırmalar sırasında Urmiya gölünün cənubunda yerləşən Dalma Təpə yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur (27, p. 111-127). Daha sonrakı araşdırmalar sırasında bu tip keramika Həsənlı, Hacı-Firuz (50, p. 20), Təpə Seavan (46 p. 98-117) kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. İran və İraqın yaşayış yerlərində Dalma Təpə tipli Xalaf və Ubedy keramikası ilə birlikdə əldə edilmişdir. Bu tip keramika Zagros dağlarında aparılan araşdırmalar sırasında Kangavar vadisində Seh-Gabi (31, p. 153-169) və Godin Təpədə (51, p. 80-90; 31, p.172-173) aşkar olunmuşdur. Mahidəştə (38, p. 39-50) aparılan kəşfiyyət xarakterli araşdırmalar zamanı Dalma Təpə tipli keramika 16 yaşayış yerindən əldə edilmişdir. Bu yaşayış yerlərindən Təpə Siabhid (31, p. 305-314) və Çoğa Maran (31, p. 317) kiçik qazıntı ilə, Təpə Kuh kəşfiyyət araşdırmaları ilə öyrənilmişdir (30, p. 38). Bu tip keramika İraqda Cəbəl, Kərkük (30, p. 39-40) Tell Abad, Keit Kasım və Yörqan Təpə (Henrickson and Vitali, 1987: 39-40) kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Kangavar vadisində bu tip keramika 68%, Mahidəştə isə 24 % (30, p. 39) olmuşdur. Araşdırmalar bu tip keramikanın cənuba doğru irəlilədikcə azaldığını göstərir. Övələ Urmiya gölünün cənubunda və qərbində yayıldığı düşünülən bu tip keramika hazırda Urmiya gölünün şimalında (20, p. 69-87) və Naxçıvanda ortaya çıkmışdır. İran Azərbaycanda bu mədəniyyət Culfa Kültəpəsi (19, p. 33-167), Ahranjan Təpə (48, p. 7-17), Lavin Təpə (28, p. 95-117), Qoşa Təpə (29, p. 304), İdir Təpə (20, p. 80) və Baruj Təpə (21, p. 4-25; 21, p. 3-21) yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. İndi bu mədəniyyət İran Azərbaycanda 100-dən çox yaşayış yerindən məlumdur. Araşdırmalar insanların oturaq həyatla yanaşı köçəri həyat tərzini də mənimsədiyini göstərir (20, p. 80). Dalma Təpə keramikasının kimyəvi analizi bu tip keramikanın yerli istehsalın məhsulu

¹ Karbon nümunələr İtalyanın Lesse kentine analiz edilmişdir. Karbon analizləri Azərbaycan Cümhuriyyətinin Cümhurbaşkanı yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə katibi ilə yerinə yetirilmişdir – Grant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5

² Fauna kalıntıları Remi Berthon tərəfindən araşdırılmışdır.

olduğunu göstərir (30, p. 40). Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu mədəniyyəti Şimal Qərbi İranda meydana çıxmış və Urmiya gölünün cənubuna doğru yayılmışdır (20, p. 80).

Naxçıvantanəpədə və Sirabçay hövzəsində aparılan araşdırmalar (11, c. 88-95; 12, c.136-145) Cənubi Qafqaz, Azərbaycanın Eneolit mədəniyyətinin müxtəlif mərhələlərini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Erkən Eneolit dövrünə Naxçıvantanəpə yaşayış yerinin alt qatları (Naxçıvan Tepe 3 və Naxçıvan Tepe 2) aid edilə bilər. E.ə. V binyılın birinci yarısına aid olan bu dövrü təqribən e.ə. 5000-4600-cü illər ilə tarixləndirmək olar. Söylədiyimiz kimi, bu dövrə basma naxışlı və boyalı keramika məmulatı ilə xarakterizə edilir. Sadə keramikanın bir qismi relyef kömər, qulaqcıqşəkilli çixıntı və qabartmalarla naxışlanmışdır. Basma naxışlılar Culfə Kültürəsindən aşkar olunmadığı üçün bu dövrün üst xronoloji sərhəddi e. ə. 4600-cü ilə aid edilmişdir.

Orta Eneolit dövrünə Naxçıvantanəpənin üst qatları (Naxçıvantanəpə I), Uçan Ağıl və Uzun Obə yaşayış yerləri aiddir. Ermonistanda Texut (14, c. 108) və Dağıstanda Ginçə yaşayış yerlərinin boyalıları da (14, pnc. 13, 1-3) bu dövrə aid edilə bilər. Azərbaycanda Oliköməktəpə (16, c. 191-194, pnc. 13-16) və Şərqi Anadoluda Norşuntəpə (44, fig. 34) keramikası ilə də bəzi bənzərliklər vardır. Norşuntəpədə Dalma tipli basma naxışlılar da vardır (44, fig. 17, 1-7, fig. 24, 8, 9, 15, 17, fig. 34, 3). Bu tip keramika Anadoluda az sayda Aşağı Pınar (47, p. 97-124), Alishar Höyükü (49, p. 171, Fig. 173), Alaca Höyükü (36, s. 92; lev. 61/g. 283, 286-287) və digər yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur. Tapıntılar basma naxışlı keramikanın Orta və Son Eneolit dövründə də davam etdiyini göstərir. Orta Eneolit üçün xarakterik olan boyalı keramika Menteştəpə və Ovçularտəpədə aşkar olunmamış, Culfə Kültürəsində isə çox sayda tapılmışdır. Bu baxımdan Orta Eneolit dövrünün üst xronoloji çərçivəsini e. ə. 4400-ci illərə aid etməklə bu dövrü e. ə. 4600-4400-cü illərə tarixləndirmək doğru olar.

Son Eneolit dövrünün erkən mərhələsinə Gürcüstanda Sioni mədəniyyəti, Azərbaycanda Ovçularտəpəsi mədəniyyəti aid edilə bilər. Azərbaycandakı Menteştəpə yaşayış yerinin Son eneolit dövrü təbəqəsi də bu dövrə aiddir.

Karbon nümunələrinin analizinə əsaslanaraq bu dövrü e. ə. 4400-4000-cü illərə tarixləndirmək olar. Bu dövrdə üzəri daraqşəkilli alotla düzəldilmiş keramika məmulatı geniş yayılmışdır. Bununla belə daraq basqısı, çəşidli qabartmalar və dairəvi dəşiklərlə naxışlanmışlar da vardır.

Son Eneolit dövrünün ikinci mərhələsinə Naxçıvanda Sirabçay vadisində yerləşən Ziriçli, Şorsu, Qolaməbulaq, II Şorsu, Yeniyol, Dağırmıyeri və onlarla digər yaşayış yerləri aiddir. Bu mərhələ karbon analizlərinin nəticələrinə görə e. ə. 4000-3600-cü illərə tarixləndirilə bilər (3, c. 24). Azərbaycanda Leylatəpə mədəniyyətinin əhatə etdiyi yaşayış yerləri (18, c. 5-128; 5, s. 6-58), Gürcüstanda Berikdeebi (43, p. 123-131) yaşayış yeri bu dövrə aid edilə bilər. Bu mərhələdə daraqşəkilli naxışlarla azalmış və sıradan çıkmışdır. Son eneolit dövrünün erkən mərhələsində ortaya çıxan ağır kənar dairəvi dəşiklərlə naxışlı keramika bu dövrdə geniş yayılmışdır.

Naxçıvantanəpədə aparılan araşdırmalara əsaslanaraq Dalma Təpə mədəniyyətinin yayılma ərazilinin Naxçıvanı da əhatə etdiyini söyləyə bilərik (Şəkil 10). Araşdırmalar Urmiya hövzəsindəki yaşayış yerlərində başlıca olaraq Sünik (Zəngəzur) obsidianından istifadəni göstərir (33, p.1956-1965). Naxçıvanın yaşayış yerlərində isə Göyçə və Zəngəzur obsidianından geniş istifadə olunmuşdur (12, c. 143). Naxçıvantanəpədəki obsidianların araşdırılması Göyçə (14 ədəd), Zəngəzur (16 ədəd) və Şərqi Anadoluda (5 ədəd) obsidianlarından geniş istifadə edildiyini göstərir¹. Böyük ehtimalla, Urmiya hövzəsində yaşayan insanlar Zəngəzur dağlarındakı xammal yataqlarından Naxçıvançay vadisində yaşayan insanlar vasitəsi ilə istifadə etmişlər. 2018-ci ildə Naxçıvançay vadisində üzərində mis izləri olan mədən alətinin aşkar olunması bu əlaqələrin obsidianla möhümləndiyini, mis mədənləri ilə də bağlı olduğunu göstərir.

¹ Naxçıvan yaşayış yerlərindən tapılan obsidianların geokimyəvi analizi, PAST-OBS programı çərçivəsində (FX Le Bourdonnec, Bordeaux-Montaigne Universiteti) Dr. M. Orange tərəfindən pulsuz yerinə yetirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Baxşəliyev V.B. Kültürə ətrafında arxeoloji araşdırmalar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 3, 2017, c. 117-124.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R. Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Sosial elmlər seriyası 1, 2017, c. 49-56
3. Baxşəliyev, Marro, Berthon, Quliyeva, Sarıaltun. Kültürədə arxeoloji qazıntılar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164 s.
4. Baxşəliyev V., Quliyeva Z. Həşimova T., Mehdiyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
5. Müseyibli N. Böyük Kasik. Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nefta-Press, 2007, 228 s.
6. Nərimanov İ.H. Naxçıvanın erkən əkinçilər dövrünün tarixindən / Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası 1, 2003, s. 32-33.
7. Абибуллаев, О.А., Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
8. Ахундов, Т.И., Шомутепе. Баку, 2012, 388 с.
9. Ахундов Т.У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: АФполиграф, 2017, 918 с.
10. Аллеммедов Х. Свод археологических памятников Карабаха. Баку: Çar Art, 2016, 448 с.
11. Бахшалиев В.В. Новые энеолитические памятники на территории нахчывана, Российская археология, 2, 2014, с. 88–95.
12. Бахшалиев В.В. Новые материалы эпохи неолита и энеолита на территории Нахчывана, Российская археология, 2, 2015, с. 136-145.
13. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М; JL: Наука, 1970.
14. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука, 1975, 476 с.
15. Мунчаев, Р.М., Амиров III.Н. Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в VI-IV тыс. до н.э. Международная научная конференция (11-12 сентября 2008). Баку: Чашы-оглы, 2009, с. 41-52.

16. Махмудов Ф. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку: Нефтя-Пресс, 2008, 216 с.

17. Нариманов, И.Г. Обедские племена Месопотамии в Азербайджане, Тезисы Всероссийской археологической конференции. Баку: Элм, 1985, с. 271-277.

18. Нариманов, И.Г., Ахундов, Т.И., Алиев, Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007, 128 с.

19. Abedi, Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 2014, 51, p. 33-167.

20. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran // Mediterranean Archaeology and Archaeometry 17/1, 2017, p. 69-87

21. Alizadeh K. and Azarmoush M. Systematic survey of Tepe Baruj: Sampling method and statistical results (Barresi-ye Raveshmand-e Tappe-ye Baruj: Ravesh-e Numunebardari va Natayje-e Amari) // Iranian Journal of Archaeology and History 33, 2003a, p. 4–25 (In Persian with English summary).

22. Alizadeh K. and Azarmoush M. Systematic survey of Baruj Tepe: Cultural relationship between the south and the north of the Araxes River (Barasi-y-e Raveshmand-e Tappeh Baruj: Ravabet-e Farhan-gi-e do soy Rood-e Aras) // Iranian Journal of Archaeology and History 34, 2003b, p. 3–21 (In Persian with English summary).

23. Achundov T. Sites des migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie // Les cultures du Caucase (Vle - Ille millénaires avant notre ère) leurs relations avec le Proche Orient, Sous la direction B. Lyonnet. Paris. CNRS Editions, 2007, p. 95-122.

24. Badalyan, R.S., Harutyunyan A., Chataigner, A., Françoise, Le Mort, Jacques, Ch., Jacques, Elic B., Adrian, B., Valentin, R., Hovsepian R. The Settlement of Akhnashen-Khatunark, A Neolithic Site in the Ararat Plain

(Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR 13, 2010, p. 185-218.

25. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 180 p.

26. Connor S. and Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus. Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère) Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS Editions, 2007, p. 21-36.

27. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran 13, 1975, p. 111-127.

28. Hejebri, N., Binandeh, A., Nestani, J. and Vahdati, N. II. Excavation at Lavin Tepe North-west Iran // Ancient Near Eastern Studies, 2012, 40, p. 95-117.

29. Hejebri N. and Purfaraj A. The investigation of cultural relationships of Ardebil province with north and northeastern Iran in Neolithic and Chalcolithic periods: Based on archaeological data of Ghosha Tepe in Shahar Yeri / Abstracts of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northern and Northeastern Regions, Tehran. Iranian Center for Archaeological Research, 2005, 304 p.

30. Henrickson E. F and Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran // Paléorient 13, № 2, 1987, p. 37-45.

31. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983, 480 p.

32. Heyderyan M., Zeydi M., Heriyan H. Kirmanshahin Sonqar vadisinde Orta Kalkolitik yaşayış yerleri // Paydabastanşünas, 19, 1392, p. 1-14 (fars dilinde).

33. Khademi N.F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N. and Khazaee M. Provenance of prehistoric obsidian artefacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 40, 2013, p. 1956-1965.

34. Kiguradze, T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien. München, Verlag, 1986, 118 p.

35. Kiguradze, T. The Chalcolithic-Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus // Varia Anatolica, XI, 1998, p. 321-325.

36. Koşay H.Z., Akok M. Alacahöyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor. Ankara. TTK Basımevi, 1966, 202 s.

37. Levine L.D. Archaeological investigations in the Mahidasht, western Iran // Paléorient, II/2, 1975, p. 487-490.

38. Levine L.D. and Mcdonald M.M.A. The Neolithic and Chalcolithic periods in the Mahidasht // Iran XV, 1977, p. 39-50.

39. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010-2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan, 2012, 44, p.1-190

40. Marro C., Bakhshaliyev, V. and Ashurov, S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhichevan, Azerbaijan). First Preliminary Report the 2006-2008 seasons // Anatolia Antiqua, XVII, 2009, p. 31-87.

41. Marro C., Bakhshaliyev V. and Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhichevan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: the 2009-2010 seasons // Anatolia Antiqua XIX, 2011, p. 53-100.

42. Maziar S. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the North-west Iran: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 2010, 47, p. 165-193.

43. Makharadze Z. Nouvelles données sur le Chalcolithique en Georgie orientale // Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris. CNRS Editions, 2007, p. 123-132

44. Gülçür S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished Ph.D. Thesis, University of Tübingen, 1988, 320 p.

45. Palumbi G. A. Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia). Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris, CNRS Edition, 2007, p. 63-76.

46. Solecki and Solecki, R. S. Tepe Seavan: A Dalma period site in the Margavar valley, Azerbaijan, Iran, Bulletin of the Asia Institute of Pahlavi University, 3, 1973, p. 98-117.

47. Schwarzberg H. Figurale Ständer-Sozialkeramik Des Frühen Neolithikums Aus Kırklareli-Aşağı Pınar, Türkisch-Thrakien, TÜBA-AR, 9, 2006, p. 97-124.

48. Talai H. Pottery evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic site in Salmas plain, Azerbaijan, Iran // AMI (16), 1983, p. 7-17.

49. Von der Osten H. H. The Alishar Hüyük Seasons Of 1930-32, Part I, Oriental Institute Publications XXVIII. Chicago: The University of Chicago Press, 1937, 283 p. 280 figures, 10 plates

50. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 840 p.

51. Young T.C. Excavations at Godin Tappeh, 1973 // In proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in Iran. Ed. By Bagherzadeh F. Tehran: Centre for Archaeological Research, 1974a, p. 80-90.

52. Young T. C. An archaeological survey in Kangavar valley // In proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in Iran. Ed. By Bagherzadeh F. Tehran: Centre for Archaeological Research, 1974, p. 23-30.

53. Young T. C. Young Kangavar valley survey // Iran XIII, 1975, p. 191-193.

Резюме

Вели Бахшалиев, Физе Кулиева

Археологические исследования 2017-2018 годов на поселении Нахчывантепе

Культурные отношения между Южным Кавказом и Ближним Востоком всегда привлекали внимание исследователей-кавказоведов. Такие исследователи как А. Sagona, R.M. Мунчаев, О.А. Абибуллаев, И.Г. Нариманов, Т.Д. Ахундов и другие выражали очень различные мнения о распространении ближневосточных культур к Южному Кавказу. В последние годы I Kültüre и Şomu теpe в Азербайджане, Hatunark-Aknaşen в Армении, Şulaveri в Грузии и другие памятники отнесены к неолитическому периоду. Ввиду этого между позднэнеолитических и познеэнеолитических культур Кавказа появился разрыв. При этом некоторые исследователи энеолитическую культуру Южного Кавказа разделили на ранний энеолит (4800-4000 гг. до н.э.) и средний-поздний энеолит (4000-3200 гг. до н.э.). Другие же исследователи ранний энеолит датировали первой половиной V тысячелетия до н.э., а конец среднего энеолита и позднего энеолита ко второй половине V тысячелетия до н.э. Однако материалы, относимые к раннему и среднему энеолиту, другим словом, археологические материалы первой половины V тысячелетия до н.э. не представлены должным образом. Исследованиями последних лет на территории Нахчывана, который расположен на стыке Южного Кавказа и Ближнего Востока выявлены новые энеолитические памятники. Среди этих памятников поселения Нахчыван теpe, Учан Агыл, и Узун оба имеют важное значение для изучения энеолитической культуры Кавказа. Исследования показывают, что археологические материалы из этих поселений совершенно отличаются от материалов позднеэнеолитических поселений, представленные из Ovçular Tepesi, Tehut, Sioni, Menteş Tepe, Aratashen, Berikdeebi, Bvüyük kesik и других. При этом Поселение Нахчыван теpe, которое характеризуется дальма-тепинской импрессованной керамикой, особенно важное значение имеет для изучения раннего периода энеолитической культуры. Исследования показывают, что территория Нахчывана входил в ареал распространения дальма-тепинской культуры. Выявление керамических изде-

лий, характерной для дальмацепинской культуре выявлены также в бассейне Урмия и Карабахе, Мил-Муганской степи и Восточной Анатолии, что говорит о культурных связях между этими регионами.

Ключевые слова: Нахчывантепе, Южный Кавказ, ранний энеолитический период, импрессионная керамика, культура Далма Тепе.

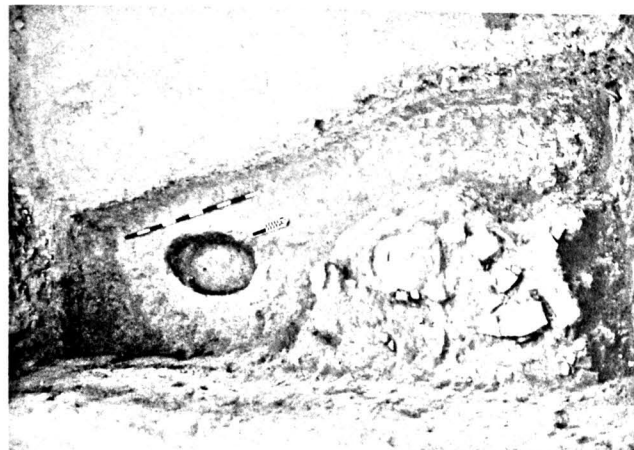
Summary

Veli Bakhshaliyev, Fize Kulliyeva

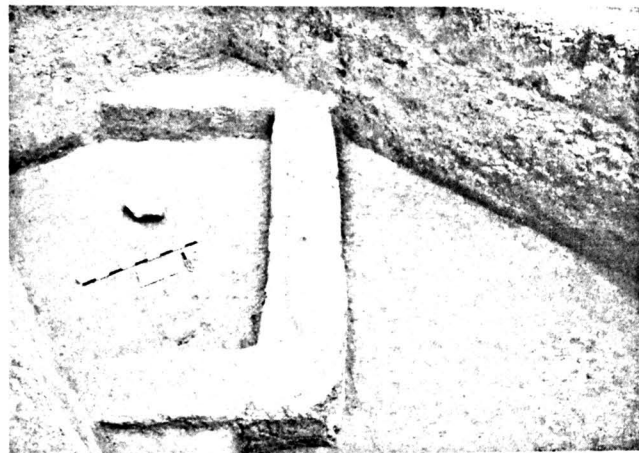
Archaeological investigations at Nakhchivan tepe in 2017-2018

The cultural relations between South Caucasus and the Middle East always drew attention of researchers such as A. Sagona, R.M. Muñçayev, O.H. Hebibullayev. İ.H.Nerimanov, T.D.Axundov and others expressed very different opinions on distribution of Middle Eastern cultures to South Caucasus. In recent years I Kültepe and Shomu tepe in Azerbaijan, Hatunark-Aknaşen in Armenia, Shulaveri in Georgia and other monuments are carried to the Neolithic Age. So appeared the gap between Late Neolithic and the Late Chalcolithic Age cultures of the Caucasus. At the same time some researchers divided the Chalcolithic Age culture of South Caucasus into Early Chalcolithic Age (4800-4000 BC.) and Middle-Late Chalcolithic Age (4000-3200 BC.). Other researcher's early Chalcolithic Age dated the first half of the V millennium BC, and the end of Middle Chalcolithic and Late Chalcolithic Age to the second half of the V millennium BC. However materials, carried to Early and to Middle Chalcolithic Age, other word, archaeological materials of the first half of the V millennium are BC not provided properly. Researches of the last years in the territory of Nakhchivan who is located on a joint of South Caucasus and the Middle East revealed new Chalcolithic Age monuments. Among these monuments of the settlement of Nahçivan Tepe, Uçan Ağıl, and Uzun Oba are important for a study of Chalcolithic Age culture of the Caucasus. Researches show that archaeological materials from these settlements absolutely differ from materials of Late Chalcolithic Age settlements, provided from Ovcular Tepesi, Tehut, Sioni, Menteş Tepe, Arataşen, Berikldecbi, Böyük Kesik and others. The settlement of Nahçivan Tepe which is characterized by impression ceramics Dalma tepe especially important for a study of the early period of Chalcolithic culture. Research show that Nakhichevan's territory entered an area of distribution of Dalma tepe culture. Detection of pottery, characteristic for Dalma tepe culture are revealed also in the basin Urmia and Karabakh, the Mil-Mugan steppe and East Anatolia that speaks about cultural connections between these regions.

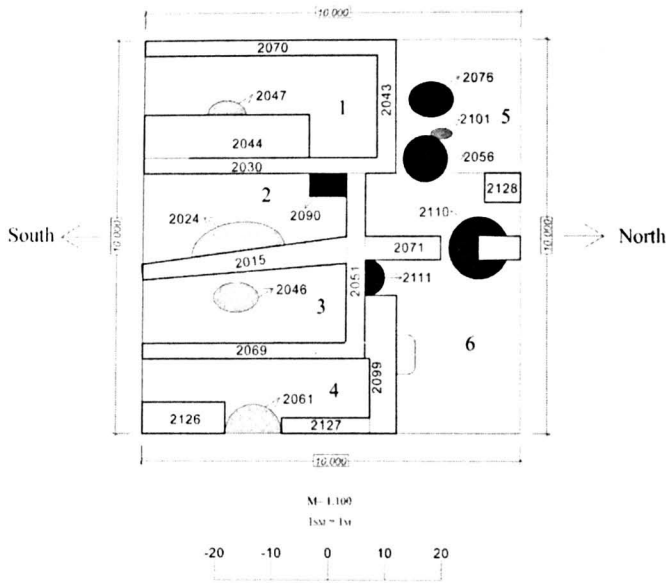
Keyword: Nakhchivan Tepe, South Caucasus, Early Chalcolithic Age, impression ceramics, Dalma tepe culture.

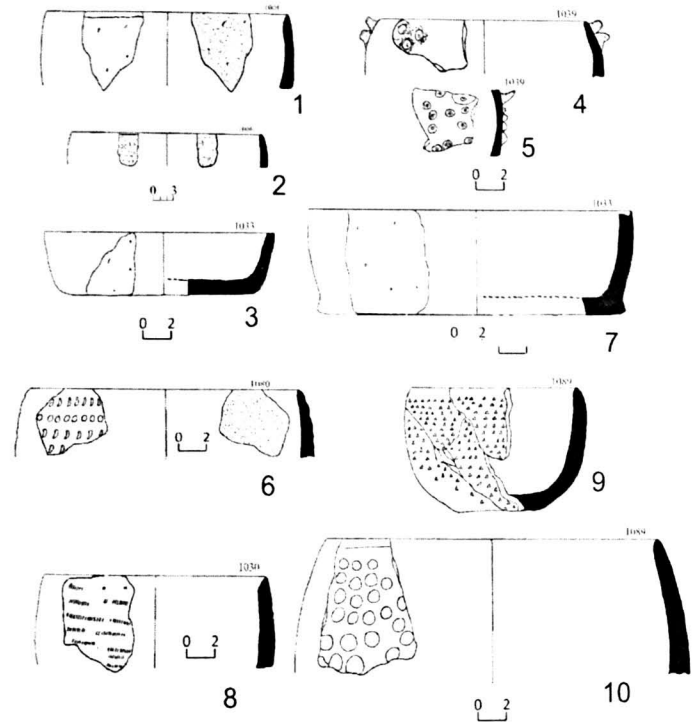
Şəkil 1. Yarımqazma tipli ev (Naxçivantəpə 3)

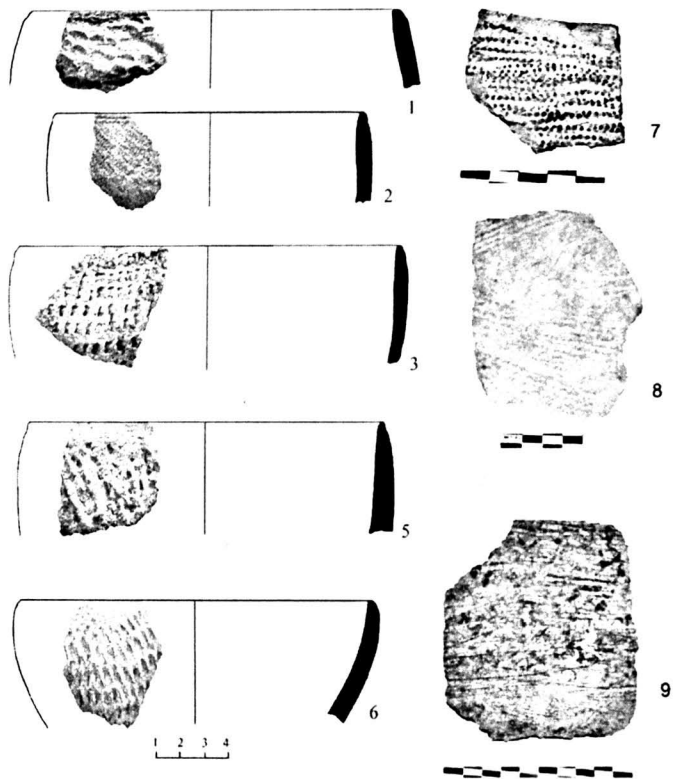
Şəkil 2. Dördkünc formalı ev (Naxçivantəpə 2)

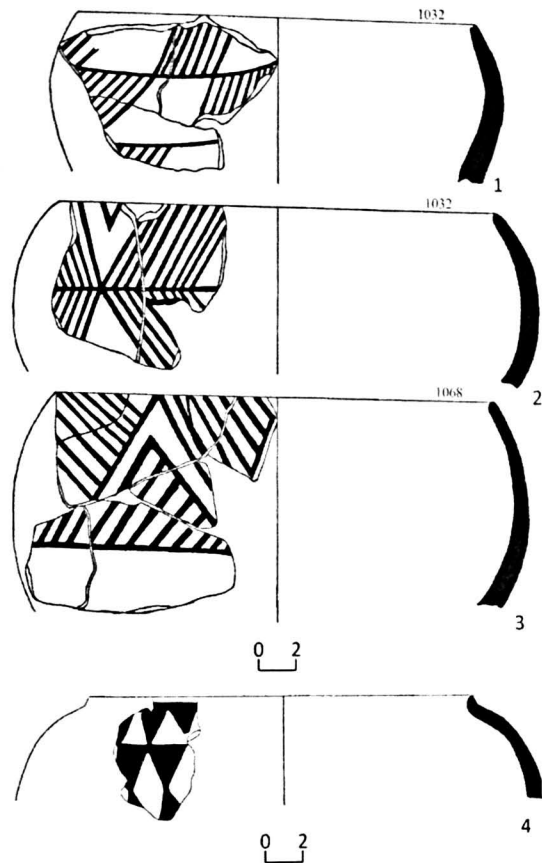
Şəkil 3. Dördküncə formalı evlər (Nahçıvantəpə 1)

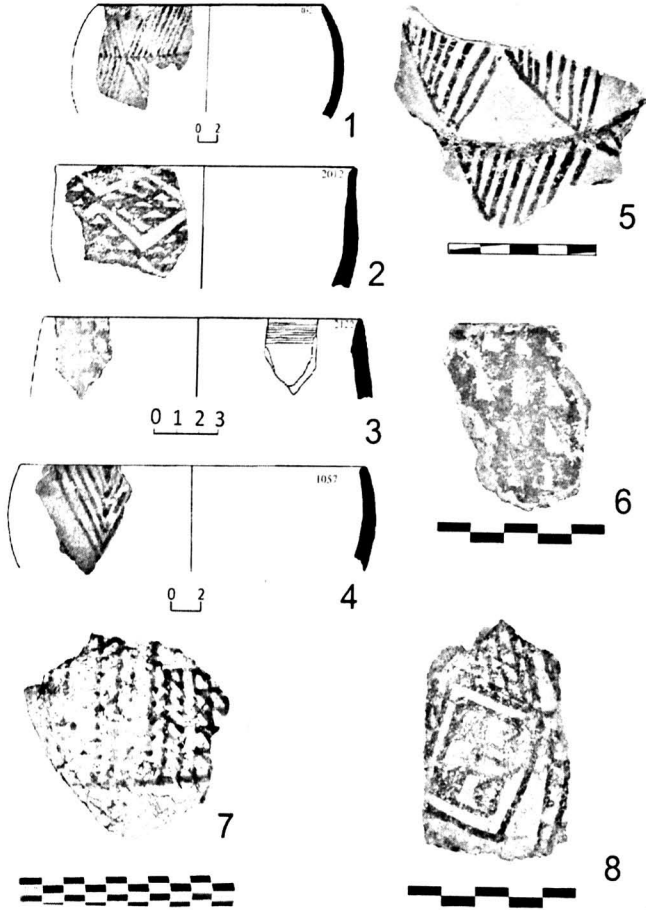
Şəkil 4. Nahçıvantəpənin keramikası. 1-5, 7, 8 – Orta Eneolit dövrü; 6, 9, 10 – Erkən Eneolit dövrü

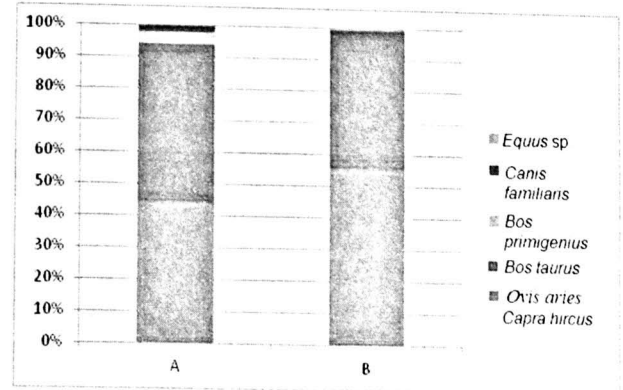
Şəkil 5. Basma və darama naxışlı keramika

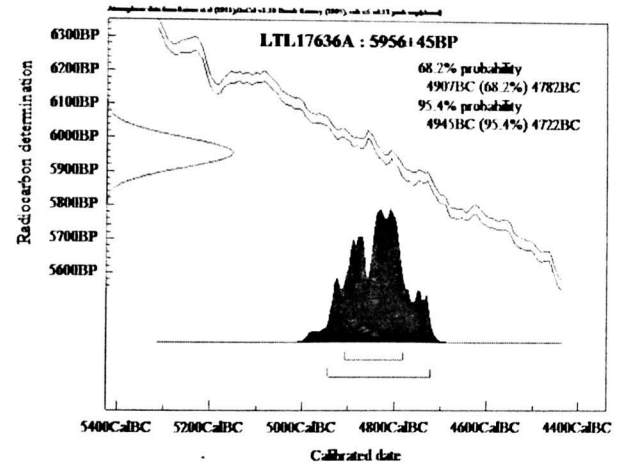
Şəkil 6. Nahçıvantəpənin boya naxışlı keramikası (Orta Eneolit dövrü)

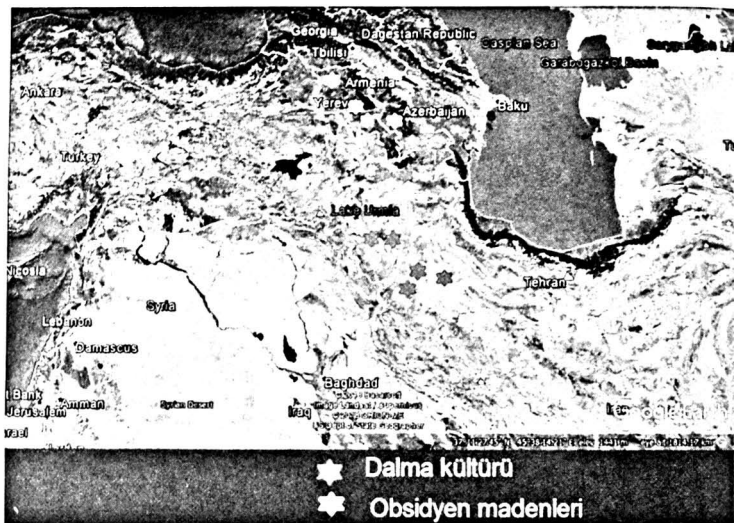
Şəkil 7. Nahçıvantəpənin boya naxışlı keramikası: 1, 2, 4- Orta Eneolit dövrü; 3, 5-8- Erkən Eneolit dövrü

Şəkil 8. Nahçıvantəpədən tapılmış heyvan sümüklərinin analizinin nəticələri

Şəkil 9. Nahçıvantəpədən götürülmüş karbon analizinin nəticəsi

Şəkil 10. Dalma Tərə mədəniyyətinin yayılma arealı